

Skälsnäs ryttmästarboställe

Byggnadsminnen i Kronobergs län

Skälsnäs ryttmästarboställe

Copyright © 2016 Länsstyrelsen Kronoberg
Text: Anders Franzén, Jönköpings läns museum
Foto om inget annat anges: Anders Franzén, Jönköpings läns museum
Omslagsfoton på pärmens fram- och baksida: Michael Commentz.
Foto pärmens insida fram: Michael Commentz.
Foto pärmens insida bak: Anders Franzén.
Layout: C/o Lillebil AB
Tryck: TMG Tabergs
ISBN: 978-91-89285-81-1
Dnr: 434-810-16

Innehåll

Förord	7
Den äldsta tiden och Skälsnäs som säteri	8
Tiden som ryttmästarboställe	11
1800-talet tar vid	16
Boställets underlydande gårdar	18
Epoken Fägerskiöld	19
Decennierna kring sekelskiftet 1900	24
Skälsnäs underlydande torp	28
Skälsnäs i dag	30
Parken	36
Kronologi	39
Källor och litteratur	41

Denna flygbild togs 1947. Vid strandkanten syns Skälsnäs ryttmästarboställe och taket på den tidigare ladugården nederst i bilden. Nere till höger framkommer även logens utbyggda tröskvandring, som i dag inte är bevarad. För övrigt är både landskapet och bebyggelsen bevarade i allt väsentligt. Foto Olle Lilljeqvist (AB Flygtrafik)/Smålands museum, Växjö.

Förord

Skälsnäs ryttmästarboställe har en lång och skiftande historia där den nuvarande anläggningen ger en god möjlighet att uppleva en äldre småländsk herrgårdsmiljö. Trots gårdens medeltida anor, en delvis kunglig ägarlängd och stormaktstidens skeenden här, är det främst 1700- och 1800-talen som kan upplevas i dag.

Under slutet av 1600-talet kom egendomen i statlig ägo och var under lång tid boställe för ryttmästaren vid Växjö kompani under Smålands kavalleri. Den välbevarade mangårdsbyggnaden uppfördes i slutet av 1860-talet, men flera ekonomibyggnader är äldre än så. Sedan början av 1990-talet ägs och vårdas Skälsnäs av en privat fastighetsägare.

Skälsnäs är förklarat som byggnadsminne sedan 1978. Författare till denna skrift är fil. dr Anders Franzén, antikvarie vid Jönköpings läns museum.

Kristina Alsér
Landshövding

Heidi Vassi
Länsantikvarie

Den äldsta tiden och Skälsnäs som säteri

En av Smålands större sjöar är Helgasjön strax norr om Växjö. Vid Helgasjöns norra strand ligger Tjureda socken, där också tingsplatsen låg för Norrvidinge härad. Jord- och skogsbruk var under lång tid socknens största näringsfång, men Helgasjöns vatten har också bidragit med ett gott fiske.

Skälsnäs herrgård ligger höglänt på en udde invid Helgasjön och har tillsammans med säterierna Tjureda, Eknaholm och Åby varit socknens största egendomar. Ett tidigt belägg för gården är när Skälsnäs omnämns i en handling från år 1341. Då sålde änkan Asrun Eriksdotter Skälsnäs till frälsemannen Bengt Nilsson Lejonansikte.

Under senmedeltiden ägdes gården av gråbrödraklostret i Växjö. År 1550 förvärvades gården av Margareta Leijonhufvud – Gustav Vasas andra gemål. Margareta Leijonhufvud dog året därpå och hade då varit drottning av Sverige 1536 till 1551. Att drottning Margareta var innehavare till Skälsnäs skall man inte uppfatta som att hon regelbundet besökte sin gård. Skälsnäs var snarare en gård i en mycket stor mängd egendomar i drottningens ägo. Det finns uppgifter om att hon vid sin bortgång hade hundratals gods och gårdar i södra och mellersta Sverige.

Denna flygbild visar den halvö som Skälsnäs
är belägen på. Dagens gårdstomt ligger
strax bortom odlingsområdet i bildens mitt.
Foto Florian Reuther.

I slutet av 1500-talet ägdes Skälsnäs av stormannen Johan Larsson Sparre, som också var ägare till Bergkvara slott väster om Växjö. Sparre fick som kung Sigismunds ståthållare på Kalmar slott uppdraget att försvara slottsanläggningen mot den rivaliserande hertig Karls trupper. Efter belägring intogs slottet och Sparre halshöggs på borggården 1599. Efter detta konfiskerades Skälsnäs och drogs in till Kronan.

Efter en tid som kronogods skänktes Skälsnäs till riksamiralen Carl Carlsson Gyllenhielm. Utöver Skälsnäs kom Gyllenhielm även att erhålla flera andra gods och förläningar, exempelvis Huseby, Trestenshult och Midingsbråte. Gyllenhielm bodde oftast på slottet Karlberg nordväst om Stockholm och lät därför egendomarna i Småland administreras av förvaltaren Dietrich Wins.

År 1635 kom Skälsnäs genom en bytesaffär i släkten Eketräs ägo och detta medförde en rad förändringar. Major Johan Eketrä lät vid denna tid ombilda gården till säteri, vilket innebar fördelar från skattemässig synpunkt, men detta ställde samtidigt krav på att egendomen skulle vara ståndsmässigt bebyggd. Två gårdar i Lerike by ingick också i säteribildningen. Gården ärvdes av sonen löjtnant Nils Eketrä och han lät uppföra en ny sätesbyggnad med sal, tre kamrar, kök och vind. Kring gården fanns en trädgård med bland annat äppleträd.

Stormaktstidens regenter, särskilt drottning Kristina, hade frikostigt överlåtit Kronans gods och gårdar till adeln och härigenom utarmat statens markinnehav. Kung Karl XI reagerade på detta och startade därför en process att återföra

egendomarna till Kronan. Reduktionen, som denna process kallades, inleddes i och med 1680 års riksdag och blev ett hårt slag mot adeln. Även Skälsnäs återtog av Kronan och av gården skapades i stället ett ryttmästarboställe.

Boställen var en form av avlöning, vilket innebar att boställsinnehavaren fick disponera ett boställe, det vill säga denne fick bo på gården och erhöll jordbrukets avkastning som lön. Det har funnits i huvudsak tre olika typer av boställen – de militära boställena för officerare, prästboställena eller prästgårdarna samt de boställen som var avsatta för civila ämbetsmän. Under lång tid kom Skälsnäs att utgöra boställe för ryttmästaren vid Växjö kompani under Smålands kavalleriregemente.

Tiden som ryttmästarboställe

Under den långa tid som Skälsnäs fungerade som boställe för officerare bytte gården brukare med täta mellanrum. Vid varje tidpunkt då ett byte av boställsinnehavare aktualiserades företogs en besiktning. Syftet med dessa besiktningar var att utröna hur den avträdande innehavaren förvaltat bostället. Om han misskött det under sin tid krävdes han på särskild ersättning, men om han å andra sidan utvecklat jordbruket och rustat upp bebyggelsen kunde han begära ersättning för detta. Sammantaget medförde detta att en lång rad syneprotokoll finns bevarade. På olika sätt beskriver dessa Skälsnäs bebyggelse och marker under 1700- och 1800-talen. Detta arkivmaterial ger ofta en ganska tydlig bild av hur gården var beskaffad och hur den förändrades. Man kan också få en inblick i boställets underlydande gårdar och torp.

I ett syneprotokoll från 1723 räknas alla boställsinnehavare från 1700 upp i ordningsföljd: ryttmästare Axel Pistol (1700–1701), ryttmästare Peter Lood (1701–1706), ryttmästare Per Gabriel Stålhammar (1706–1709), ryttmästare Lars Fix (1709–1710), ryttmästare Nils Holmberg (1710–1712) och ryttmästare Erik von Boisman (1712–?). Denna handling beskriver också gårdens byggnader, exempelvis huvudbyggnaden som kallades ”Caractersbygning”. Denna anges vara uppförd någon gång före 1700 och omfattade sex rum: en sal, tre kamrar, ett kök och en förstuga. Det är mycket möjligt att denna byggnad är identisk med den som uppfördes av ovan nämnde löjtnant Nils Eketrä.

Byggnadens största rum var, enligt 1723 års beskrivning, salen och den hade två fönster med fönsterluckor. Golvet var tämligen nytt och hade lagts in av von Boisman. Här stod också ett nytt väggfast skåp. I köket anges att ett fönster skulle omblyas, vilket visar att byggnadens fönster var blyspröjsade. Att taket skulle repareras med torv och näver påvisar vidare att yttertakets bestod av ett så kallat torvtak där björknäver bildar ett tätt skikt och grästorvor ovanpå håller nävern på plats. Av beskrivningen förstår vi också att byggnaden låg i nord-sydlig riktning eftersom den södra gaveln föreslogs förses med brädfodring.

På den norra delen av gårdstunet fanns även en ”bondbyggning” med två ”bondstugor” (rum) och en förstuga. Bland uthusen märks en byggnad med stall och två bodar, ett stall med 10 spiltor, en logelada, en liten foderlada, ett större och ett mindre fåhus, en liten bod, ett gås- och höns hus, en kombination av kölna och brygghus, ett svinhus och slutligen en badstuga.

Ett hårt slag mot Skälsnäs boställe drabbade anläggningen 1729, då den gamla huvudbyggnaden eldhärjades. Man beslutade att uppföra en ny huvudbyggnad av grantimmer, som kunde tas på boställets egna marker. Till syllarna skulle ektimmer användas. Fur fanns inte tillräckligt inom ägorerna och man skulle därför köpa in furubrädor till brädfodringen.

Den nya huvudbyggnaden uppfördes 1738 och den hade, om man jämför den med det nedbrunna bostadshuset, en snarlik planlösning. Den bestod av en sal, tre kammare, ett kök och en förstuga. Salen i byggnadens mitt var det största

Denna karta från 1708 ger ledtrådar till hur markområdena kring Skälsnäs varit disponerade. Torpet Änganäs eller Cristhemmet hade stått vid nr 1 (mitt på kartan invid sjön) och lantmätare Petter Hamnel kunde urskilja ”rudera” (resterna) efter bostadshusets spismursröse omgivet av ödeåker. Torpet Änganäs flyttade vid denna tid till sitt nya läge vid nr 7 (vid stranden längre söderut). Ytterligare en ödetomt redovisas i kartan. Strax nordost om Skälsnäs bebyggelse (nr 20 på kartan) fanns torpet Lilla Leriike (19). Vid karteringstillfället upptäckte lantmätaren ”stugusyllar” och ”ungrör” (spismursrösen) efter husen och han angav att torpet ”för en tid sedan” lagts under ryttmästarbostället Skälsnäs.

Från Målen och söderut går en fägata där gårdens kreatur leddes ut mot utmarken (nr 9). Vid karteringstillfället anges att den södra delen av fägatan hade blivit äng under Skälsnäs, vilket tydligt framgår av hägnadsdragningen och den rödmarkerade gränsen.

Strax utanför den med nr 6 markerade ”Tvisteparken” finns tre ”notevarp” (12) utlagda i sjön. Troligen var fisket mycket gott i den lilla bukten, som i väster avgränsades av Målsön. Lantmäteriet.

rummet och omfattade drygt 35 m² och var försett med väggpanel.

År 1745 bestämdes att huvudbyggnaden skulle förseas med ny brädfodring och taket med ett nytt torvtak. Fasaderna var under 1700-talet rödmålade och eventuellt blandade man i trätjära i rödfärgen. Stensockeln putsades och avfärgades med vit kalkfärg. Fönstren var blyspröjsade och försedda med luckor. Fönsterluckor var inte särskilt vanligt i allmänhet, men det kan ha sin förklaring i att byggnaden endast tidvis var bebodd av boställsinnehavaren och att den med hjälp av fönsterluckorna skulle kunna tillbommas ordentligt när den inte nyttjades. Fortfarande utgjordes gårdens övriga bebyggelse av en lång rad hus med olika funktioner.

På 1790-talet ändrades byggnadens karaktär genom majoren Gustaf von Wernstedts ombyggnader. Han lät uppföra en tillbyggnad eller förlängning av bostadshuset mot den ena gaveln och flyttade in köket i denna nya del av huset. Det gamla köket förändrades till en kammare. Samtidigt ersatte han de gamla blyspröjsade fönstren med nya. Dessa nya fönster skall enligt uppgift ha varit försedda med stora och moderna rutor, vilket säkerligen tyder på att det var frågan om stora glasrutor med träspröjsar. Lika modernt upplevdes troligen också den nya ”pottugn”, d.v.s. kakelugn, som installerades samtidigt i en av husets kammare.

Logbyggnaden från 1780-talet hade i äldre tid en tröskloge i byggnadens mitt och en lada mot vardera gaveln. Lägg märke till den kraftiga panelen med gaveldekorationerna.

1800-talet tar vid...

Vid sekelskiftet 1800 kallades Skälsnäs för sekondmajorsboställe för Kungl. Smålands lätta dragonregemente. Mangårdsbyggnaden från 1738 utgjorde fortfarande centralpunkten i anläggningen. Den var brädfodrad och struken med falu rödfärg. Utöver mangårdsbyggnaden var gården försedd med ett stort antal andra byggnader. Dessa byggnader kallades de laga husen och tillhörde bostället i motsats till andra byggnader som en boställsinnehavare kunde bygga upp frivilligt och som i så fall räknades som lös egendom. Sådana byggnader hade varken staten eller kommande boställsinnehavare skyldighet att ta över eller lösa in.

Ytterligare ett bostadshus fanns på gården, som kallades *”våningsbyggnad”*, med brädfodring som rödfärgats. Vidare fanns en stallbyggnad med sädesmagasin och vagnslider, ett hemlighus med svin- och höns hus, ett redskapshus, en ladubyggnad med logar, ett fåhus samt på längre avstånd från gårdstunet en kölna för bland annat öltillverkning och en badstuga för linberedning.

Gården var också försedd med en trädgård med flera fruktträd, men någon humlegård fanns emellertid inte. Kring gårdstunet fanns sedan omkring 1805 ett plank eller staket uppsatt.

Besiktningshandlingar från 1800-talets första hälft tyder på att flertalet byggnader och staketet kring gården var rödfärgade. Detta kontrasterade troligen tydligt mot allmogens byggnader i allmänhet, som vid denna tid knappast var målade. När man bytte ut torvtaket på huvudbyggnaden i början av 1820-talet blev det inte bara fasaden som var rödfärgad –

även det nya yttertaket av dubbla lager brädor ströks med en blandning av rödfärg och trätjära.

Majoren och friherren Wilhelm Rappe ägde och bebodde godset Tagel (i Mistelås socken) vid 1800-talets mitt, men hade vid denna tid Skälsnäs som avlöningsboställe. Med andra ord fungerade Skälsnäs avkastning som lön för hans militära befattning, men han bodde knappast här. I stället fanns det en arrendator som drev jordbruket. Han hette Sven Abrahamsson och bodde på Lerike Södergård.

Under 1850-talets första del övergick bostället Skälsnäs till ryttmästaren Gustaf Sebastian Vult von Steijern, som ägde och bebodde Trehörna Södergård i Urshults socken några mil söder om Växjö. Inte heller Vult von Steijern bodde stadigvarande på Skälsnäs utan lät inspektorn Gustaf Dahlberg, senare dennes son Anders Dahlberg, driva lantbruket där.

Mangårdsbyggnaden en kall vinterdag 2013. Foto Michael Commentz.

Boställets underlydande gårdar

När drottning Margareta (Leijonhufvud) förvärvade Skälsnäs 1550 ingick även två gårdar i byn Leri­ke i köpet. Byn Leri­ke är belägen strax nordost om Skälsnäs. När major Eketrä bildade säteriet Skälsnäs på 1630-talet ingick också de två gårdarna i Leri­ke by i landmassan. Femtio år senare, när säteriet drogs in vid Karl XI:s reduktion ingick Leri­kemåla och Södergård­en i Leri­ke by i det avvecklade säteriet.

Under 1700- och 1800-talen förrättades syner av ryttnästärbostället och i dessa syner ingick också Leri­ke Södergård, medan Lillegården räknades in i Skälsnäs marker eftersom den gården inte var bebyggd.

På 1830-talet arrenderades Leri­ke södergård av bonden Sven Abrahamsson och hustrun Christina Jonasdatter. På gården fanns vid denna tid en stugbyggnad, en bodbyggnad, en ladubyggnad, ett kombinerat svin-, redskaps- och hemlighus och ett stall- och fähus. På visst avstånd från gårdstunet låg en badstuga som ägdes gemensamt av Södergård­en och Mellangården. Denna uppsättning byggnader var tämligen vanlig för en sedvanlig bondgård vid denna tid.

Sven och Christinas bostadshus, som hade uppförts ca 10 år tidigare, var rödfärgat och utgjordes av en så kallad götisk enkelstuga med förstuga, ett större rum och ett kök i botten­våningen. Vid en besiktning 1838 bedömdes gårdens fähus vara så förfallet att det var meningslöst att reparera det. Därför beslutade man att ett nytt fähus i stället skulle uppföras med plats för 10 kreatur. Även den bofälliga badstugan skulle ersättas med en ny. I början av 1840-talet hade Sven Abrahamsson uppfört både ett nytt fähus och en ny badstuga.

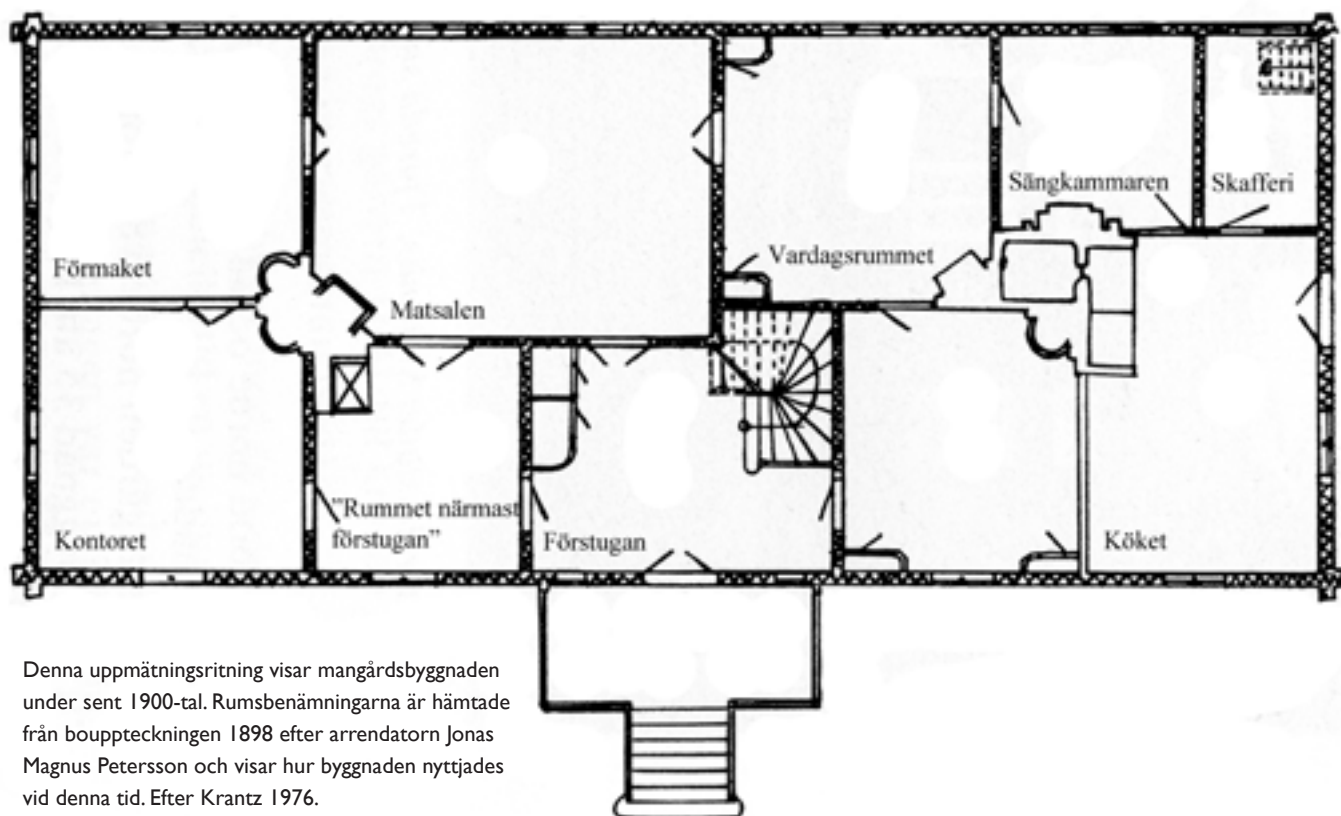

Mangårdsbyggnadens enda vitglaserade kakelugn står i matsalen. Den har ett värmeskåp över eldstadsluckan.

Epoken Fägerskiöld

Efterträdare till Henrik af Klinteberg blev 1866 ryttmästaren och friherren Carl Fägerskiöld och hans familj. Tiden med Fägerskiölds som boställsinnehavare var inte påfallande lång, men den kom att bli en period som innebar omfattande utvecklings- och förbättringsarbeten på Skälsnäs.

Carl Fägerskiöld föddes 1819 på herrgården Dannäs i Dannäs socken väster om Värnamo. Han blev först sergent vid Smålands husarer 1835 och steg därefter successivt i graderna. När han erhöll Skälsnäs som boställe 1862 var han ryttmästare och sedan 1840-talet gift med sin styvsyster Ulla Wallgren.

Denna uppmättningsritning visar mangårdsbyggnaden under sent 1900-tal. Rumsbenämningarna är hämtade från bouppteckningen 1898 efter arrendatorn Jonas Magnus Petersson och visar hur byggnaden nyttjades vid denna tid. Efter Krantz 1976.

Mångårdsbyggnadens matsal är husets största rum. En del av möblerna härrör från tidigare brukare av gården. Foto Michael Commentz.

Vid flytten till Skälsnäs 1866 följde även deras fem barn med. Vid sidan om Skälsnäs arrenderade han under många år även Liljenäs herrgård i Torskinge socken i Jönköpings län. Carl Fägerskiöld kom att sluta sina dagar på ett olyckligt sätt på Liljenäs. När han på en promenad såg ett par ungkreatur stängas försökte han skilja dem åt. Då blev ett av djuren

stängt så kraftigt att det föll och landade på friherre Fägerskiöld så att han skadades allvarligt. Han avled efter någon veckas lidanden i maj 1894, nästan 75 år gammal.

Inför Fägerskiölds tillträde till Skälsnäs 1862 hölls en besiktning av gården för att klargöra i vilket skick gården befann sig och hur företrädaren skött egendomen. Det fram-

Mangårdsbyggnadens hörnrum mot nordväst används i dag som bibliotek, men kallades förmak vid sekelskiftet 1900. Kachelugnen är ursprunglig och dekorationsmålningarna i taket återställda. Foto Michael Commentz.

kom att företrädaren visserligen bytt det dåliga yttertakets, men att gamla fuktskador fortfarande fanns kvar i byggnaden. Detta och en del andra brister skulle åtgärdas, men Fägerskiöld förde en annan och mycket större fråga på tal. Han planerade att bosätta sig stadigvarande på gården, vilket inte

tycks ha gällt tidigare boställsinnehavare. Därför menade han att mangårdsbyggnaden inte räckte till och exempelvis saknades utrymmen för ett lämpligt expeditörsrum. Han föreslog därför att rum skulle skapas på den oinredda vindsvåningen, men för att klara av detta måste hela takstolen både befrias

Frukostrummet i mangårdsbyggnaden fungerade som sovrum vid sekelskiftet 1900. Foto Michael Commentz.

från virrvarret av bärbjälkar och stödstolpar och höjas så att takhöjden i blivande rum kunde bli acceptabel.

Mot denna bakgrund upprättade byggmästare C. Johansson i Växjö en kostnadsberäkning på ombyggnaden. Den omfattade ett helt nytt taklag och inredande av ett gavelrum i varje ända av vindsvåningen. Gavelrummen skulle förses med var sin kakelugn.

Tidigare forskning har utgått från att ovanstående åtgärder utfördes i enlighet med byggmästare Johanssons förslag, men vid en noggrann genomgång av syneprotokollen framträder ett helt annat händelseförlopp. Handlingarna anger

tydligt att 1738 års mangårdsbyggnad var uppförd i nord-sydlig riktning, men huvudbyggnaden ligger i dag i öst-västlig ritning. Vidare anger protokoll från 1868 att "karaktärshuset med källare är under nybyggnad". Detta torde bevisa att den befintliga mangårdsbyggnaden inte är ett exempel på ett karolinskt militieboställe uppfört 1738 i enlighet med 1732 års normalritningar för kaptens- och ryttmästarboställen, utan en ändamålsenlig och påkostad boställsbyggnad från 1860-talet. Detta behöver inte minska byggnadens kulturhistoriska värde, utan innebär att byggnaden i dag är mer oförändrad sedan uppförandet, än den annars varit.

Musikrummet invid matsalen fungerade som vardagsrum vid sekelskiftet 1900. I hörnet står en så kallad rörspis, en ugn som fungerar som en kakelugn, men som har en putsad utsida i stället för kakel. Foto Michael Commentz.

Det finns inga kartor som anger var den gamla mangårdsbyggnaden var placerad, men ett syneprotokoll berättar att den var belägen mitt emot den i dag bevarade byggnaden med visthusbod, stall och vagnbod. Detta innebär att den torde ha legat på den nuvarande gräsplanen söder om lekstugan.

Hela detta nybyggnadsprojekt genomfördes omkring 1869, men Fägerskiöld fick inte lång tid att nyttja den nybyggda mangårdsbyggnaden, eftersom han flyttade redan omkring 1870. Han hade då utnämnts till major och flyttade vidare till Växjö.

Utöver nybyggnaden av mangårdsbyggnaden hade Fägerskiöld även hunnit utföra en hel del andra förbättringar. En loge hade byggts ut för att kunna rymma mer otröskad säd och det vid sjöstranden liggande brygghuset hade flyttats upp och byggts om till svinhus. Odlingsmarkerna hade utvidgats, stenröjts, utdikats och försetts med nya stengärdsgårdar.

Decennierna kring sekelskiftet 1900

På 1870-talet var Skälsnäs ett mycket välskött boställe. Ett nytt skede vidtog då i den bemärkelsen att olika arrendatorer i stället tog över den dagliga driften och skötseln och att de militära boställsinnehavarna knappast bodde på gården.

Som ny boställsinnehavare tillträdde 1870 kaptenen friherre Axel Johan Gustaf Rappe, men han tycks ha bott på gården endast under en kortare tid 1874–75. I stället fick hans arrendator Jonas Magnus Petersson ett stort ansvar för den dagliga driften av gården. De nygifta Jonas Magnus Petersson och Maria Sjöholm flyttade in från grannsocknen Söraby i öster. Utöver arbetet som arrendator och lantbrukare kom han att verka som nämndeman och landstingsman. Vid denna tid kall-

lades Skälsnäs för kronosäteri och före detta ryttnästärboställe.

Gårdens arrendator erhöLL således en tyngre och mer självständig roll på Skälsnäs och det kan vara en anledning att gården försågs med en helt ny arrendatorsbostad i början av 1870-talet. Denna byggnad är bevarad än i dag och den är tämligen oförändrad. En skillnad är att den var försedd med ett tak av stickspån när den var nybyggd, medan den i dag har ett tegeltak. Det kan vara så att taket av stickspån endast fungerade som ett temporärt yttertak, innan man hade lagt på tegelpannorna.

Jonas Magnus Petersson avled 1898 och han hade då varit bosatt på Skälsnäs nästan 30 år. Änkan Maria bodde kvar på gården, men arrendet övertogs av sonen Gustaf Evald Petersson. Han gifte sig 1904 och flyttade vidare med familjen 1909 till Ormesberga socken. Arrendet övertogs i stället av hans yngre bror Gunnar Peterson. Gunnar titulerade sig vid denna tid inspektor. Kvar på gården bodde då fortfarande hans mor, änkan Maria Sjöholm.

År 1917 lämnade familjen Petersson Skälsnäs och flyttade till Vrigstads socken i Jönköpings län. De efterträddes då av Johan och Astrid Karlsson. Änkan Sjöholm bodde trots detta kvar på Skälsnäs ända till sin död 1929.

Under familjen Karlssons långa tid på Skälsnäs gjordes bland annat en stor investering 1956 i den nya ladugårdsbyggnaden. Denna uppfördes av tegel med putsad fasad under ett korrugerat eternittak. Ladugården omfattade flera nymodigheter, såsom separat mjölkkrum och automatisk utgödsling. Utöver detta företogs också vissa moderniseringar i mangårdsbyggnaden.

Arrendatorsbostaden, har tidvis kallats drängstugan och uppfördes omkring 1870. Foto Michael Commentz.

Köket i arrendatorsbostaden har ett traditionellt spiskomplex med bakugn och gjutjärnsspis.

År 1913 upprättade lantmätaren Carl Mohlin denna karta över inägora till Skälsnäs, som då kallas före detta skvadronschefs boställe. Syftet med karteringen var att fastställa omfattningen av gårdens ängs- och åkermark och tydliggöra gränserna mot grannarna. Bland annat hade omfattande nyodling gjort tidigare kartor inaktuella. Bostället omfattade då Skälsnäs med Lerike Södergård och Lillegård.

Detta utsnitt av 1913 års karta visar gårdstomten där de rosa områdena är trädgård och hustomter. Inom det övre rosa området är sig mycket likt än i dag, med den stora huvudbyggnaden överst, källaren till höger om den och lite längre ner

till höger arrendatorsbostaden. Framför huvudbyggnaden finns en rundel som omges av trädgårdsgångar.

Det rosa området nere till höger omfattar ekonomibyggnaderna. Den som ligger med gaveln helt nära vägen är den än i dag bevarade byggnaden med visthus, vagnslider och stall från ca 1770. Byggnaden till höger med en utbyggnad på ena sidan är logen från 1780-talet, som också är bevarad. De två andra ekonomibyggnaderna ersattes 1956 med den nya ladugården.

Den gulmarkerade åkern närmast ekonomibyggnaderna kallades "Framträdan" (nr 50) och från ekonomibyggnaderna leder en fägata ner mot sydost. Lantmäteriet.

Ladugården uppfördes 1956, vilket framgår
av en liten skylt över ingången till höger.

Skälsnäs underlydande torp

När vi i dag talar om begreppet torp tänker vi ofta på små dagsverkstorp som blev särskilt vanliga under 1800-talet. Då handlade det om mindre markområden som en bonde kunde arrendera ut till en torpare, som i sin tur fick ersätta bonden genom att med dagsverken hjälpa till på bondens egen gård. Ofta var det frågan om att torparen skulle bistå med arbetskraft i jordbruket, skogsbruket eller med andra tunga göromål. Utöver detta skulle även torparhustrun leverera exempelvis ett antal kilo skogsbär eller spinna en viss mängd linull till lintråd årligen.

Efter kontraktstidens utgång fick torparen lämna torpet. I en smålandsbeskrivning från 1770 berättas att Skälsnäs hade fyra torp, men dessa skulle bli betydligt fler under 1800-talets lopp. Några av Skälsnäs torp tycks ha varit lite större än sedvanliga torp som låg under vanliga gårdar. Detta indikeras av att några av dem även hade anställda pigor eller drängar, vilket annars inte var brukligt.

I mitten av 1800-talet anger kyrkans husförhörslängder att det fanns omkring knappt tio torp på Skälsnäs marker: Nedra Juhle, Skjutvalen, Södratorp, Dalen, Nybygget, Hansjökällor, Nordanskog, Sörskog och Södremark.

När torpet Södratorp skulle upplåtas till den nye torparen Emil Andreasson upprättade boställsinnehavaren löjtnant Henrik af Klinteberg följande kontrakt:

Härmed utlämnas på 20 år från den 14 mars 1836 till 1856 till Johan Emil Andreasson och skall betalas med natura: 1 karldagswerke varje söckendag och när extra helgdagar inträffar skall 2 göras dagen efter, 90 kvinnfolkadagswerken. Karldagsver-

ken börjar med solens uppgång och slutar med dess nedgång och kvinnfolken börja klockan 5 och sluta klockan 8. Vidare skall rågen tröskas, fåren tvättas och klippas, ullén spinnas. En skäppa hörfrö (linfrö) skall sås, harvas ned, lukas, röskas, repas, bres och tas opp, torkas, brytas och spinnas, detta gemensamt af torparna. Så skall alla torparna var för sig plocka en skäppa kröson (lingon), fyra kannor slennen (slänbär), fyra kannor jordbär (smult-ron), fyra kannor hallon och frambäras i herrskapets kök. Om ny kyrka bygges skall var torpare för gårdens räkning köra 60 mil resor. Torparen skall själv hålla sig med yxa, hacka och oxpisk. Beting för ett dagswerke en famn fyraalning på sommaren och en trealning på vintern, 50 trolor (gårdsgårdsstänger), 250 stavvar (gårdsgårdsstag), 48 par gårdsgård göres. 250 kärvar löv brytes. Davar (frukost) mellan 7 och 8, middag mellan 1 och halv 3 och merafton mellan 6 och halv 7. Lydnad och vördnad.

Antalet torp ökade successivt under 1800-talets mitt och livet kunde vara hårt och fattigt där. Detta kan illustreras av torpet Södremark och dess invånare. Historien startade med att drängen Johan Petersson tjänade på torpet Skjutvalen. Vid 36 års ålder 1857 gifte han sig med pigan Johanna Johannisdotter i hennes hemsöcken Ormesberga. Några dagar efter vigseln föddes deras första barn Anna Sofia. Två år senare lämnade Johan Petersson arbetet som dräng i Skjutvalen för att tillsammans med hustrun anlägga ett helt nytt torp under namnet Södremark på Skälsnäs ägor. När Johan en dag i januari 1864 arbetade i skogen fick han ett träd över sig och avled av skadorna. Han efterlämnade änkan, 6-åriga dottern Anna Sofia, 3-åriga sonen Carl August och sonen Johannes

Gustaf, som bara var ett halvt år gammal. Eftersom värdet på hans få tillhörigheter endast uppgick till knappt 37 kronor och skulderna var större så genererade arvsskiftet inget överskott. Änkan Johanna bodde kvar på Södremark tillsammans med sina tre barn under fattiga omständigheter och hon födde efter ett par år ytterligare en son – Peter Johan – vars fader var okänd. År 1878 dog änkan Johanna och vid denna tid hade torpet Södremark degraderats till backstuga och fattigstuga. I detta skede började även nyanläggningen av torp avta generellt.

Under 1900-talet avvecklades torpen under Skälsnäs successivt och några av dem avstyckades och såldes till privatpersoner, exempelvis Nybygget 1917 samt Nordan-skog och Söderskog 1931.

I lusthuset finns denna bräda som med all sannolikhet varit en väghållningsmarkering. Skälsnäs/Lerike lillegård visade med denna markering att man ansvarade för nästan 600 meter väg. Uppgiften om arrendator gör att brädan tillkommit under Johan Karlssons tid som arrendator, d.v.s. från och med 1917.

Skälsnäs i dag

Gårdens nuvarande ägare, familjen Wien, började sin tid på Skälsnäs som hyresgäster i slutet av 1980-talet, men kunde år 1992 förvärva hela gården av Domänverket. Skälsnäs, som varit statlig egendom sedan reduktionen i slutet av 1600-talet, blev således återigen privatägt. Gården hade vidare varit statligt byggnadsminne sedan 1978 och detta kulturhistoriska skydd vidmakthölls vid försäljningen, men med den skillnaden att särskilda skyddsbestämmelser preciserades.

Familjen Wien inledde redan under den tid då man hyrde Skälsnäs en omfattande och varsam restaurering av den omoderna bebyggelsen. Till sin hjälp hade man i första hand Växjöarkitekten Olof Thedin, men Länsstyrelsen och Smålands museum följde också arbetena.

I dag utgörs bebyggelsen främst av de sju skyddade byggnaderna: huvudbyggnaden, arrendatorsbostaden, stenkällaren, stall- och visthusbyggnaden, ladugården, logen och hönshuset/lusthuset. Utöver dessa finns några komplementbyggnader av olika ålder.

Mangårdsbyggnaden är, som nämnts ovan, uppförd omkring 1869 och osedvanligt välbevarad. Flertalet brädgolv, innerdörrar och övriga snickerier, kakelugnar o.s.v. är

Denna flygbild visar gårdens centrala delar med Helgasjön i bakgrunden. Foto Florian Reuther.

Mangårdsbyggnadens vindsvåning utgörs av en öppen vind i mitten och två vindskammare mot vardera gaveln. Foto Michael Commentz.

ursprungliga och för att skapa en helgjuten, äldre karaktär har fastighetsägaren valt ut tidsanpassade tapeter i rummen. Öster om mangårdsbyggnaden ligger en stor källare. Den uppfördes omkring 1860 som ersättning för den som låg under 1738 års bostadshus. Denna tidigare källare drabbades ofta av översvämning och ersattes därför med denna fristående källare.

Strax norr om bostadshuset ligger en mindre byggnad. Den fungerade tidigare som hönshus och är i dag inrättad som lusthus.

Källaren i den tidigare mangårdsbyggnaden översvämmades ständigt av vatten och därför uppfördes en ny omkring 1860. Bilden visar källarens utseende innan den restaurerades för några år sedan. Foto Michael Commentz.

En annan liten byggnad är det sexkantiga avträdet, som ligger sydost om mangårdsbyggnaden. Något byggnadsår för denna byggnad har inte kunnat klargöras.

Arrendatorsbostaden – i handlingarna ibland kallad drängstugan – uppfördes, som tidigare nämnts, i början av 1870-talet. Såväl exteriör som interiör är höggradigt oförändrad sedan uppförandet.

Ekonomibyggnaderna ligger tämligen väl samlade sydost om bostadshuset. Närmast bostadshuset ligger den byggnad som kombinerar flera funktioner. I den inryms visthusbod

Avträdet vid
mangårdsbyggnaden
är av okänd ålder.

med sädesbingar på vinden, vagnslider och stall. Byggnaden är i dag Skälsnäs äldsta byggnad. Den uppfördes omkring 1770 och var då försedd med ett flackare torvtak. Det befintliga taklaget och ett yttertak av stickspån tillkom på 1870-talet.

Logbyggnaden längst i sydost har en ålderdomlig exteriör med särskilt kraftig brädfodring. Byggnaden ersatte en äldre, utdömd ladubyggnad på 1780-talet. Ursprungligen var taket belagt med halm. Invid den östra långsidan uppfördes en tillbyggnad för tröskvandring i mitten av 1850-talet. Denna tillbyggnad finns inte bevarad i dag, men den framträder tydligt i äldre kartor. En tröskvandring fungerar så att oftast oxar

Ett sovrum på övervåningen i arrendatorsbostaden har en låg och lite "knubbig" kakelugn. Foto Michael Commentz.

Gårdsanläggningen sedd från öster med arrendatorsbostaden till höger. I bildens mitt står anläggningens äldsta byggnad från omkring 1770, som användes som visthusbod, vagnslider och stall.

drar runt en vertikal drivaxel som med en horisontell axel in i själva logen driver ett mekaniskt tröskverk. Denna typ av tröskning ersatte den äldre metoden att tröska med slaga. När maskindrivna tröskverk blev vanligare under tidigt 1900-tal förlorade tröskvandringarna sin funktion.

Lusthuset i närheten av mangårdsbyggnaden
har tidigare varit ett höns hus.

Parken

Bebyggelsen är belägen i en stor park som i sin tur omges av odlingsmark och ädellövskog. Mycket lite är känt om parkens äldre gestaltning, men en karta från 1893 är den tidigaste detaljerade avbildningen av det centrala tomtområdet. Trots detta ger den inte så många ledtrådar kring parkutformningen. Mitt framför mangårdsbyggnaden låg då, som nu, en rundel omgiven av grusgångar. Strax väster om rundeln låg en ”trädplantering” vilket kan indikera en fruktträdgård. För övrigt är det oklart om parken mest bestod av gräsmattor med enstaka träd och buskar eller ej.

Ett område mitt emot det kombinerade stall och visthuset – i dag platsen för lekstugan – kallades ”trädgårdsland” och här odlades olika köksväxter för herrgårdshushållets bruk. Det

var även på denna plats som den tidigare mangårdsbyggnaden stod.

Området kring ekonomibyggnaderna kallades ”ladugårdsplan” och man kan anta att all körning med vagnar, kreaturens drivande ut på betet via fågatan o.s.v. slet hårt på marken och att den var grusad.

Nordost om ekonomibyggnaderna finns en stenbunden kulle. Där står i dag en ek i kolossalformat, som måste vara en av Smålands äldsta. Omkretsen i brösthöjd är 710 cm och denna ek utgör en nyckelbiotop med olika lavar, enligt Skogsstyrelsen.

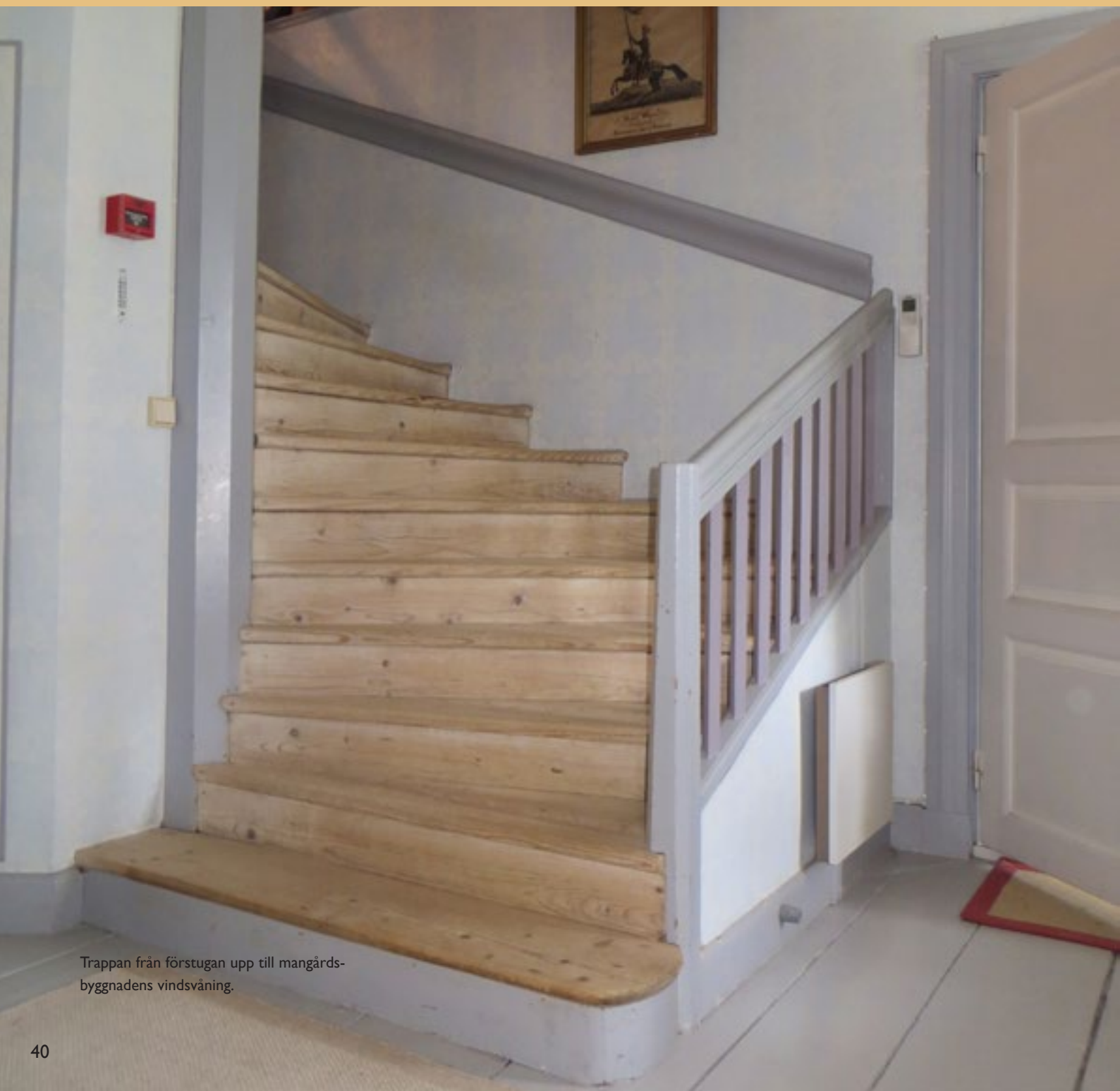
Flera urgamla ekar står på Skålnäs ägor.
Denna är den största och levde tills för
några år sedan. Foto Michael Commentz.

Verandan till Arrendatorsbostaden erbjuder en trivsamt sittplats med utsikt över gårdens park.

Kronologi

1341	Skälsnäs omnämns i köpekontrakt
1550	Skälsnäs förvärvas av drottning Margareta av Sverige
1599	Skälsnäs konfiskeras av Kronan
1635	Skälsnäs kommer i frälsesläkten Ekesträs ägo och blir säteri
Ca 1680	Skälsnäs dras in till Kronan och blir ryttmästarboställe
1729	Mangårdsbyggnaden på Skälsnäs brinner ner
1738	En ny mangårdsbyggnad uppförs
Ca 1770	Den befintliga byggnaden för stall, vagnslider och spannmålsförvaring uppförs
1780-talet	Den befintliga logbyggnaden längst i sydost uppförs
1790-talet	Den dåvarande mangårdsbyggnaden byggs om och moderniseras
Ca 1860	Den befintliga fristående källaren uppförs
1868–69	Den befintliga mangårdsbyggnaden uppförs
1870-talet	Den befintliga arrendatorsbostaden/drängstugan uppförs
1956	Den befintliga ladugårdsbyggnaden uppförs
1978	Skälsnäs förklaras för statligt byggnadsminne
1992	Skälsnäs säljs av Domänverket till familjen Wien

Trappan från förstugan upp till mangårds-
byggnadens vindsvåning.

Källor och litteratur

Arkiv

Skälsnäs

Skälsnäs f.d. ryttnästorboställe: Gårdsarkivet

Stockholm

Krigsarkivet: Krigskollegii husesynskontor E:IV Husesynsinstrument (Kopior i gårdsarkivet).

Riksantikvarieämbetet, Antikvartisk-topografiska arkivet (ATA): bildmaterial

Umeå

Riksarkivet/Landsarkivet: Lantmäterimyndigheternas arkiv (bl.a. kartor/handlingar 1708, 1893, 1913)

Vadstena

Riksarkivet/Vadstena landsarkiv: Norrvidinge häradsrätt FII:28 (bouppteckning efter torparen Johan Persson), FII:32 (bouppteckning efter nämndemannen Jonas Magnus Petersson 1898)

Tjureda kyrkoarkiv (husförhörlängder, församlingsböcker, inflyttningslängder, utflyttningslängder, död- och begravningsböcker)

Växjö

Länsstyrelsen i Kronobergs län: byggnadsminnespärm
Stiftelsen Smålands museum: topografiska arkivet, bildarkivet

Otryckta källor

Åkerberg, Helena (2006). Vita huset, antikvarisk medverkan vid restaurering. Skälsnäs 1:1, Tjureda socken, Växjö kommun. Smålands museum rapport 2006:27.

Muntliga källor

Thedin, Olof, Växjö, restaureringsarkitekt

Thuresson, Stig och Irene, Leriike, lantbrukare/arrendator av Skälsnäs

Wien, Hasso och Antje, Hamburg/Skälsnäs, företagsledare och fastighetsägare

Åkeliuss, Elin, miljövårdshandläggare Länsstyrelsen i Kronoberg

Tryckta källor och litteratur

Almqvist, Joh. Ax. (1976). Frälsegodsens i Sverige under storhetstiden med särskild hänsyn till proveniens och säteribildning, del 4, Småland.

Elgenstierna, Gustaf (1925-36). Den introducerade svenska adelns ättartavlor med tillägg och rättelser.

Historiskt-geografiskt och statistiskt lexikon öfver Sverige, band 6 (1865).

Johansson, Lennart (red.)(1995). Landen kring sjöarna. En historia om Kronobergs län i mångtusenårigt perspektiv. Kronobergsboken 1999-2000.

Karlsson, Per David (utg.)(1982). En bok om Tjureda.

Krantz, Karl Johan (1976). Boställen och torp vid Ingelstad skvadron.

Larsson, Lars-Olof (1975). Det medeltida Varend. Studier i det småländska gränslandets historia fram till 1500-talets mitt.

Larsson, Lars-Olof (2003). Gustav Vasa – landsfader eller tyrann?

Rogberg, Samuel (1770). Historisk beskrifning öfver Småland i gemen.

Svenska gods och gårdar (1940), del VL, Småland, Kronobergs län (östra delen).

Svenska gods och gårdar (1943), del XXVII, Småland, Kronobergs län (västra).

Svenskt biografiskt lexikon, band 25 (1985–87)(uppslagsord: drottning Margareta)

Ulväng, Göran (2004). Hus och gård i förändring. Uppländska herrgårdar, boställen och bondgårdar under 1700- och 1800-talens agrara revolution.

Vejde, P. G. (1929). Kronobergs läns herrgårdar, historisk översikt jämte ägarlängder.

Åkerberg, Helena (2003). I Vejdes fotspår bland herrgårdar i Kronobergs län.

Periodica

Smålands Allehanda, 1894-05-09 angående Carl Fägerskiölds olycksfall.

LÄNSSTYRELSEN I KRONOBERGS LÄN

Kulturmiljöenheten
Länsantikvarie
Margit Forsström

0470-864 88

BESLUT

Datum

1995-06-20

Lösennummer

221-4329-95

Antje och Hasso Wien
Strassweg 11
D - 2 HAMBURG 52

Förklaring om övergång till byggnadsminne avseende
Skälsnäs f d ryttmästarboställe, Skälsnäs 1:1, Tjureda
sn, Värmland kommun

FÖRKLARING

Länsstyrelsen förklarar härmed enligt 3 kap 7 § lagen
(1988:950) om kulturminnen att Skälsnäs f.d.
ryttmästarboställe på rubricerade fastighet har
övergått till att bli byggnadsminne från att ha varit
statligt byggnadsminne.

SKYDDSFÖRESKRIFTER

1. De på den bifogade situationsplanen markerade och
med 1 - 7 numrerade byggnaderna får inte rivas eller
flyttas.
2. Byggnaderna får inte till sitt yttre byggas om
eller på annat sätt förändras.
3. Inne i byggnaderna nr 1 och 4 får ingrepp inte
göras i stomme, ursprunglig rumsindelning eller äldre
fast inredning.
4. Byggnaderna skall underhållas så att de inte
förfaller. Vård och underhållsarbeten skall utföras
med traditionella byggnadsmaterial och färger på ett
sådant sätt att det kulturhistoriska värdet inte
minskar.
5. Det på situationsplanen med särskild linje
markerade området får inte ytterligare bebyggas. Inom
skyddsområdet får inte heller sådana åtgärder vidtas
med mark och vegetation att karaktären förvanskas.
6. Om det av särskilda skäl är nödvändigt att ändra
byggnadsminnet i strid med skyddsföreskrifterna skall
ansökan om tillstånd enligt 3 kap 14 §
kulturminneslagen inges till Länsstyrelsen.

REDOGÖRELSE FÖR ÄRENDET

Byggnaden förklarades den 28 januari 1993 enligt regeringsbeslut för statligt byggnadsminne. Härvid fastställdes också de av Riksantikvarieämbetet utarbetade skyddsföreskrifterna för byggnaden.

Enligt köpebrev mellan Svenska staten (ASSIDOMÄN AB) och Antje Wien, född Scholdtmann, Strassweg 11, D -02000 HAMBURG, övergick fastigheten med full äganderätt till Antje Wien 1994-05-18.

Enligt 3 kap.1 § lagen (1988:950) om kulturminnen skall ett statligt byggnadsminne som övergår till annan ägare än staten därmed utgöra byggnadsminne enligt denna lag.

ÖVRIGT

Detta beslut kan inte överklagas.

Claes Sjöblom

Margit Forsström

Bilaga

Situationsplan med markering av området

Kopia för kännedom till
Riksantikvarieämbetet, Bg, Box 5405,
114 84 STOCKHOLM + bil
Smålands museum, Box 102, 351 04 VÄXJÖ + bil
Fastighetsregistermyndigheten i Kronobergs län,
Box 242, 351 05 VÄXJÖ + bil
Växjö kommun, Stadsarkitektenheten + bil
" " , Kultur nämnden + bil
Planenheten + bil
Kulturmiljöenheten + bil

